

આદિવાસીઓના ઉત્કર્ષના ક્ષેત્રે શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખનું પ્રદાન

ડૉ. રાજેશ બી. કોઠારી

આસિ.પ્રોફે.(ઈતિહાસ વિભાગ)

એમ.પી.શાહ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ,
સુરેન્દ્રનગર.

1. પ્રસ્તાવના

૨૦મા સૈકાના પ્રારંભમા સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિની પ્રારંભિક પ્રવૃત્તિઓએ ગતિ પકડી હતી, તેના સાથે સૈકાઓથી ગુલામી અને પશુતાભરી અવસ્થામાં જીવતા આદિવાસીઓ માટે સામાજિક ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિઓનો પણ આરંભ થયો અને ત્યારબાદ આવી પ્રવૃત્તિઓએ એક ચળવળનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. જો કે આ પહેલા પણ ગુજરાતમાં પછાત જાતિઓના ઉત્કર્ષ માટે મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજા તેમજ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ શિક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, પરંતુ વ્યાપક લોક સમર્થન વિના તેમાં નિષ્ફળતા મળી હતી.

આઝાદી પહેલા ઈ.સ.૧૮૭૧માં ગુનાખોર આદિજાતિ અધિનિયમ,૧૮૭૧ અન્વયે ગુનાખોર આદિજાતિઓના પુનઃસ્થાપન માટે કેટલીક જોગવાઈઓ કરવામાં આવેલી. મૈસૂરના મહારાજાએ વર્ષ ૧૯૧૮માં રાજ્યની નોકરીઓમાં બિનબ્રાહ્મણોના પ્રતિનિધિત્વ માટે નિવૃત્ત મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ એલ. સી. મિલરના અધ્યક્ષપદે એક સમિતિની રચના કરી હતી, જેના અહેવાલને આધારે રાજ્યમાં ભરતી અને શિક્ષણ અંગે પછાત કોમોને ખાસ સવલતો આપવા હુકમો કર્યા હતા. Servant of India Society ના ઉપક્રમે શ્રી અમૃતલાલ ઠક્કરે ભારતમાં આદિવાસી કલ્યાણના શ્રીગણેશ મંડયા હતા. ભારતભરમાં જુદાજુદા વિસ્તારોમાં સેવાભાવી સંસ્થાઓ ઉભી કરી મિશનરી ઢબે આદિવાસી કલ્યાણના કાર્યો ચાલું કરાવ્યા. જેમાં ભીલ સેવા મંડળ, દાહોદ (ઈ.સ.૧૯૨૨) નો પણ સમાવેશ થાય છે. તેઓએ શિક્ષણ, આરોગ્ય અને સમાજસુધારાના ક્ષેત્રે અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો હતો. ^૧

આઝાદી પહેલા ગુજરાતમાં ગાંધીયુગના પ્રારંભથી આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ વિકસી હતી અને આઝાદી પછી તેના પર વધુ ભાર મૂકાયેલો જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં પણ કેટલાંક ગાંધીવાદીઓએ આવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી પરંતુ તે એક ચળવળના સ્વરૂપે નહીં પણ છૂટીછવાયી પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવેલી જોવા મળે છે.

ગાંધીજીએ જેમના માટે દરિદ્રનારાયણ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેવાઓની સેવામાં ગાંધીજીની પ્રેરણાથી વનવિસ્તારમાં આ આદર્શવાદી ગાંધીસેવકોએ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ આરંભ કર્યો. દક્ષિણ ગુજરાતમાં શ્રી જુગતરામ દવે અને તેમના સાથીઓએ મળીને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આદિવાસીઓમાં સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું. આદિવાસીઓનું જીવન જંગલ વગર કલ્પી ન શકાય. વન અને વનવાસીઓ એકબીજાના પૂરક છે. આખા દેશમાં જ્યાંજ્યાં વનવાસીઓ વસે છે ત્યાં જંગલનો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્ને અનેક જગ્યાએ હિંસક આંદોલનો ચાલ્યા છે. ગુજરાતની પૂર્વ પટ્ટીમાં જંગલના પ્રશ્ને આદિવાસીઓમાં અજંપો હતો જ. પણ એ અજંપાને અહિંસક વળાંક આપવાનું કામ ગાંધીજીએ કર્યું. પંચમહાલમાં ઠક્કરબાપાની પ્રેરણા અને પ્રયત્નોથી શ્રી ડાહ્યાભાઈ નાયક, શ્રી લક્ષ્મીદાસભાઈ શ્રીકાંત અને એમના સાથીઓએ શિક્ષણ અને આર્થિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આદિવાસીઓમાં નવસંસ્કરણ કર્યું. ગુજરાતની મધ્યમાં આવેલા વડોદરા જિલ્લાના ફેણાઈ પ્રદેશના આદિવાસી ક્ષેત્રમાં ' ભાઈ ' ના નામથી ઓળખાતા શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખે ઈ.સ.૧૯૪૯ થી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરીને જંગલના પ્રશ્ને આદિવાસીઓને લોકજાગૃતિ, લોક સંગઠન અને અન્યાય સામે અહિંસક પ્રતિકાર કેળવવાનું લોકશિક્ષણ આપી તૈયાર કર્યા હતા.

સહકાર, સંઘર્ષ અને સર્જન, આ મંત્રો સાથે ગાંધીજીના રંગે રંગાયેલા સેવાના ભેખધારી સેવકો જેઓને માત્ર પોતાનું જીવન બીજાની સેવા માટે સમર્પિત કરવું હતું, તેવાઓ પૈકીના શ્રી હરિવલ્લભ પરીખ જેમને આખો આદિવાસી વિસ્તાર ‘ ભાઈ ’ ના હુલામણા નામથી ઓળખે છે. એમણે આખું જીવન ગુજરાતના અને દેશના આદિવાસીઓના વિકાસ માટે છેલ્લા પાંચ દાયકાથી પણ વધારે સમય સુધી સમર્પિત કર્યું હતું. તેમણે આનંદ નિકેતન આશ્રમ સંસ્થાની રચના કરી લોકશક્તિ, લોકસંગઠન અને ગાંધીચીંધ્યા માર્ગે લોકોને અહિંસક લડત લડવાની પાઠશાળા શરૂ કરી લોકોને જાગૃત કરી પોતાના હક્કો માટે તૈયાર કર્યાં. આશ્રમના કાર્ય વિસ્તારમાં ૩૨૬૯ ગામડાં અને ૨૫ લાખથી વધુ વસતી સમાવિષ્ટ છે. ^૨

2. આદિવાસી વિસ્તાર ધરાવતો પૂર્વપટ્ટીનો વિસ્તાર

ગુજરાત રાજ્યમાં બનાસકાંઠા જિલ્લાના દાંતા તાલુકામાં પથરાયેલ ડુંગરોની હારમાળાથી શરૂ થઈ ખેડબ્રહ્મા, વિજયનગરથી માંડીને સુરત જિલ્લાના માંડવીથી આગળ વધી વાંસદા, ડાંગ અને ધરમપુર સુધી પહોંચતી પટ્ટીનો ડુંગરાળ અને જંગલવાળો પ્રદેશ ગુજરાતની પૂર્વપટ્ટીનો વિસ્તાર તરીકે ઓળખાય છે. આ પ્રદેશો અરવલ્લીની પર્વતમાળામાં પૂર્વમાં સાતપુડા અને વિંધ્યની પર્વતમાળા અને દક્ષિણમાં સહ્યાદ્રીની પર્વતમાળામાં આવેલા વીસ હજાર ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં ગુજરાતની મોટાભાગની આદિવાસી જાતિ વસવાટ કરે છે. ગુજરાતમાં વસતા જુદાજુદા આદિવાસી સમુદાયોને ભૌગોલિક રીતે ચાર વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે.

- ઉત્તર ગુજરાતના આદિવાસી
- પંચમહાલ, વડોદરા અને નર્મદા, ભરુચના આદિવાસી
- દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસી
- સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ વિસ્તારના આદિવાસી

વડોદરા જિલ્લો ગુજરાતના મોટા મેદાની પ્રદેશોમાંનો એક ભાગ છે. છોટાઉદેપુર, જબુગામ અને નસવાડી તાલુકાને આવરી લેતો પૂર્વનો વિસ્તાર ડુંગરાળ છે. જ્યારે જિલ્લાનો બાકીનો ભાગ સપાટ મેદાન છે. રાજ્યના બારમા નંબરના મોટામાં મોટા જિલ્લા તરીકે સ્થાન ધરાવતો વડોદરા જિલ્લો ૭૭૮૮ ચો.કી.મી.નો વિસ્તાર ધરાવે છે. જે ગુજરાતના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારના ૩.૯૭ % થાય છે. ૨૦૦૧ ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે વડોદરા જિલ્લાની કુલ વસતી ૩૬૩૯૭૭૫ છે જેમાં ૧૮૯૬૮૫૯ પુરુષો અને ૧૭૪૨૯૧૬ સ્ત્રીઓની સંખ્યા છે. ^૩ વડોદરા જિલ્લાની મુખ્ય આદિજાતિઓમાં રાઠવા, નાયકા ભીલ, દુબળા, ધાનકા જાતિનો સમાવેશ થાય છે. તડવી, રાઠવા ડુંગરાભીલ અને ભીલ અને રાઠવા જાતિઓ આ વિસ્તારમાં જંગલ અને ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં સદીઓથી વસવાટ કરે છે અને મુખ્યત્વે રાઠવા, નાયકા, વસાવા, તડવી, ભીલ, ડુંગરાભીલ, ભીલાલા અને કોળીની વસતી છે. આમ ૯૦ ટકા આદિવાસી પ્રજા ધરાવતો આ વિસ્તાર છે. સમગ્ર વિસ્તારમાં વર્ષોથી શેઠ શાહુકારો-જંગલ, પોલીસ અને રેવન્યુ ખાતાના કર્મચારીઓ મારફત શોષણ થતું રહ્યું હતું.

3. શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખ “ભાઈ”- પ્રારંભિક જીવન અને પ્રેરણા

શ્રી હરિવલ્લભ ભાઈ પરીખ રાજવી પરિવાર સાથે સંકળાયેલા હતા. તેમના પૂર્વજો સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોમાં દિવાનપદે હતા. અને તે જ વારસો આગળ ધપાવીને પરંપરા ટકાવે તે હતું. પરંતુ તે સમયે તેમના ઘેર જે મહેમાનો આવતા હતા તેઓની રાષ્ટ્રીયતા અને ગાંધીના આદર્શમાંથી તેમને પ્રેરણા મળી પરિણામે મેટ્રીક પાસ કર્યા પછી વિદેશ જવાને વર્ધા પહોંચ્યા. બે વર્ષ સુધી સેવાગ્રામ રહ્યા. ત્યારબાદ કેટલાંક વર્ષ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં પણ રહ્યા અને તે દરમિયાન ૧૯૪૨ના ભારત છોડોના આંદોલનમાં ધરપકડ વહોરી હતી. ત્યારબાદ ભૂગર્ભમાં રહી આઝાદીની પ્રવૃત્તિઓ ચાલું રાખી હતી. આઝાદી પછી ૧૯૪૭માંજ તેમણે નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે કોઈ એક સ્થળે બેસીને પોતાના વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવું જોઈએ. અને તેમણે ગુજરાતમાં પરિભ્રમણ કરતાં એક દિવસ કોસિન્દ્રા અને પછી વાંટા ગામે આવી પહોંચ્યા અને પછી રંગપર ખાતે આદિવાસી ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી.

4. શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખ “ભાઈ” પ્રેરિત રંગપુરના આનંદ નિકેતન આશ્રમ દ્વારા આદિવાસીઓના ઉત્કર્ષ માટેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ

શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખની પ્રવૃત્તિઓ એટલે જ આનંદનિકેતન આશ્રમ,રંગપુરની પ્રવૃત્તિઓ કહી શકાય કારણકે આ આશ્રમની સ્થાપનાના પાયામાં શ્રીહરિવલ્લભભાઈ પરીખ જ હતા. તેમણે સ્થાપેલ આનંદ નિકેતન આશ્રમ ટ્રસ્ટ માનવતા અને ગાંધીવાદી પદ્ધતિથી કામ કરતું રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બની રહ્યું , જે બધાના ભલા માટે-સમગ્ર વિકાસ માટે કામ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સમાનતા, સમૃદ્ધિ , સ્નેહ અને શાંતિ માટે ૫૦ વર્ષથી સતત સંઘર્ષ કરતી એક ગાંધીવાદી સંસ્થા છે. ખાસ કરીને સમાજના ગરીબ અને આદિવાસી લોકોની સેવાને પ્રાધાન્ય આપે છે. તેની પ્રવૃત્તિઓ નીચે મુજબ છે.

(૧) અસરગ્રસ્તોને માટે કામગીરી

આ વિસ્તારમાં કામ કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પૈકી આનંદ નિકેતન આશ્રમ નોંધપાત્ર સંસ્થા છે. ગુજરાતની જીવાદોરી સમાન નર્મદા બંધ સરદાર સરોવર યોજનાના નિર્માણને કારણે અસરગ્રસ્તોને અન્યાય ન થાય તે માટે આ સંસ્થાએ શ્રી હરિવલ્લભભાઈના માર્ગદર્શન હેઠળ મહત્વની કામગીરી કરીને અસરગ્રસ્તોને ન્યાય અપાવવાનો પ્રયાસ કરેલો જોવા મળે છે. આ માટે નર્મદા લોકસહકાર અને લોક સંઘર્ષ નામની સમિતિની રચના ઈ.સ.૧૯૭૦ માં કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિએ ગુજરાત સરકાર સાથે વાટાઘાટો શરૂ કરી તેમજ અવાર નવાર ચર્ચા, સંવાદ, પરિસંવાદ સભાઓ વગેરે યોજ્યા હતા. પહેલેથી જ ‘જમીનના બદલામાં જમીન’ (Land against Land) ના સિધ્ધાંતનો આગ્રહ રાખ્યો હતો. જમીનના બદલે જમીન, ધરના બદલામાં ધર. આ અંગેની વાટાઘાટો ૧૭ વર્ષ સુધી ચાલી, છેવટે ઈ.સ.૧૯૮૭ માં કાયદા-કાનૂનમાંથી પસાર થઈ, ચકાસણીને અંતે તેનો સ્વીકાર થયો. ગુજરાત સરકારે અસરગ્રસ્તો અંગેની નીતિ જાહેર કરી. કેવડિયા ડેમના સ્થળની સભામાં તત્કાલિન મુખ્યમંત્રી શ્રી અમરસિંહ ચૌધરીએ અસરગ્રસ્તોને શક્ય વધારેને વધારે મદદરૂપ થવાય તેવી જોગવાઈઓ વાળી ઉદાર કહી શકાય તેવી નીતિ જાહેર કરી. ભારતમાં આ પહેલાં બંધાયેલા બંધો વખતે આવી ઉદારનીતિ જાહેર કરાઈ ન હતી. અને ત્યાર બાદ તેના અમલમાં પણ આ સમિતિએ પૂરેપૂરો સહકાર આપ્યો. આમ સમિતિનું નામ સાર્થક સાબિત કર્યું હતું.^૪ તેઓ માનતા કે હમેશા દરેક મુસીબતોનો ભાર છેલ્લા માણસ પર આવતો હોય છે. બાળ હત્યા કરતાં પણ વૃક્ષ હત્યાને વધુ કષ્ટદાયી ગણાવીને આદિવાસીઓને જંગલનું મહત્વ સમજાવી તેનું જતન કરવા પ્રેરણા આપી હતી. વનનો વિકાસ વનવાસી માટે વનવાસીએ જ કરવા પર ભાર મૂક્યો હતો. કારણ કે સ્વરાજ્યના પચાસ વર્ષ પછી પણ જંગલખાતાના કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે નિભાવાતી હજારો કર્મચારીઓની ફોજ જંગલ બચાવી શકી નથી.,એ હકીકત છે. ફોજ બમણી કરવામાં આવે તો પણ જંગલને બચાવી શકશે નહીં.^૫

આ ઉપરાંત જંગલના પ્રશ્ને શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખે કરેલા અર્હિસક સંઘર્ષ અને લોકોમાં જાગૃતિ લાવવાનું કપરુ કાર્ય પાર પાડ્યું હતું જેને પરિણામે સરકારને જંગલ અંગેની નીતિ બદલવાની ફરજ પડી.સરકારે પણ જંગલવાસીઓને જંગલના ભાગીદાર બનાવવાનું સ્વીકાર્યું. જંગલખાતાના અમલદારો દ્વારા આદિવાસીઓ પરના દમનનો વિરોધ વ્યક્ત કરવા તેમણે વિરાટ રેલીઓ યોજી હતી.ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો જંગલની જમીનની માંગણીની શરૂઆત ઈ.સ.૧૯૭૧ની ક્વાંટની વિરાટ લોકકૂચથી થઈ હતી.વર્ષોથી જંગલ ખરાબાની જમીન ખેડતા આદિવાસીઓને તે જમીન ઉપરથી હાંકી કાઢવાની નીતિ સામે ૨૫ નવેમ્બર ૧૯૭૧ના રોજ છોટાઉદેપુર,નસવાડી અને પાવીજેતપુર તાલુકામાંથી ૧૦,૦૦૦ જેટલા આદિવાસીઓની એક રેલી શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખના નેતૃત્વમાં ક્વાંટ મુકામે યોજાઈ હતી.જેમાં ગુજરાતના જાણીતા આગેવાનો શ્રી ચીમનભાઈ પટેલ અને શ્રી સનત મહેતા પણ જોડાયા હતા. અને આ લોકકૂચને સંબોધી હતી.આ લોકકૂચના સૂત્રો નીચે મુજબ હતા .

જમીન કોની ? ખેડે તેની

અમારી જમીન,લઈને રહીશું

ધન ઔર ધરતી,બંટકર રહેગી

પથ્થરકા જવાબ,પ્રેમસે દેંગે

મહાત્મા ગાંધીજી કી જય,

વિનોબાજી કી જય.

આ લોકકૂચના અંતે ૧૦ ઠરાવો રજૂ થયા હતા અને તેમાં જંગલ ખાતાની જમીન આદિવાસીઓને મળવા અંગેનો પ્રથમ ઠરાવ હતો. આમ ક્વાંટની આ વિરાટ લોકકૂચથી જંગલની જમીનની માંગણીનું મંડાણ થયું અને સમગ્ર ગુજરાતમાં તેના પડઘા પડ્યા. આદિવાસીઓની બીજી એક વિશાળ લોકકૂચ ઈ.સ.૧૯૮૦ના જાન્યુઆરી માસમાં છોટાઉદેપુર ખાતે તેમણે યોજી હતી. આમ વનવાસીઓને - આદિવાસીઓને તેમના અધિકાર અંગે જાગૃત કરવાનું ભગીરથ કાર્ય શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખે પાર પાડ્યું હતું. આ જાગૃતિની અસર સાબરકાંઠાના વિજયનગર સુધી થઈ હતી. આમ જંગલના પ્રશ્ને જંગે ચડેલા આ વિસ્તારના આદિવાસીઓએ ખૂણખૂણે બેઠેલા ગુજરાતના રચનાત્મક કાર્યકર આગેવાનોમાં જાગૃતિ લાવવાનું કાર્ય કર્યું હતું. અને પરિણામે શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખના પમુખપદે રંગપુર આશ્રમ ખાતે ૨૦મી જુલાઈ, ૧૯૮૪ ના રોજ “ ગુજરાત આદિવાસી સત્યાગ્રહ સમિતિ ” ની રચના કરવામાં આવી હતી. ^૭

(૩) લોક અદાલતોના પ્રણેતા તરીકે

શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખની પ્રસિધ્ધી તો ખાસ કરીને લોક અદાલત ની સફળતાને કારણે જોવા મળે છે. આનંદનિકેતન આશ્રમના કાર્યક્ષેત્રમાં આવેલા વિસ્તારમાં લોકશક્તિનો સફળ પ્રયોગ શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખે લોકઅદાલતના માધ્યમ દ્વારા પૂરો પાડ્યો હતો. લોક અદાલતમાં બંને પક્ષના લોકો અને તેઓની સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવતા લોકો લોક અદાલતમાં ભેગા થાય છે. સાંભળનાર પણ હાજર રહી શકે છે. સામાન્યપણે ૪૦૦ થી ૫૦૦ લોકો ઉપસ્થિત હોય છે. શ્રી હરિવલ્લભ પરીખે ન્યાયાધિશ બની ચુકાદો આપવાનો હોય છે. કેટલીકવાર બંને પક્ષો ભેગા મળીને લવાદ લાવે છે. બંને પક્ષો પોતાના બબલે માણસો નક્કી કરે તે જ લવાદ બનીને ચૂકાદો આપે છે. લવાદનો ચૂકાદો લખી લેવામાં આવે છે અને સહી કે અંગુઠાનું નિશાન કરે છે. ત્યાર બાદ તુરત જ ચૂકાદાનો અમલ થઈ જાય છે. અહીં સવાલ એ થાય છે કે આધુનિક માન્યતા અનુસાર આ ન્યાયને ખરેખર ન્યાય કહી શકાય ? આનો જવાબ જોવાવાળાની દ્રષ્ટી પર આધાર રાખે છે. જો કે આ પ્રકારની ન્યાયની વ્યવસ્થા પાછળ જનતાની મૂક સંમતિ જરૂર હોય છે. આ ન્યાય પદ્ધતિમાં અપરાધી અને તેના આશ્રિતોનો વિચાર કરવામાં આવે છે. આમાં બદલો કે વેરભાવના રહેતી નથી તેમજ ખોટા સાક્ષીઓ ન્યાયને બગાડી શકાતા નથી. એટલે ચોક્કસપણે એમ કહી શકાય કે લોકઅદાલતની ન્યાય પદ્ધતિમાં લોકશાહી તો છે જ. આ રીતે આનંદ નિકેતન આશ્રમ દ્વારા કરવામાં આવતી લોક અદાલતની આ પ્રવૃત્તિ સામાજિક શિક્ષણનું કેન્દ્ર બની ગઈ છે. અને કારણે આ પ્રદેશમાં ભૂદાન ગ્રામદાન પ્રવૃત્તિનો જન્મ થયો. અને ઘણાં ખૂન થતાં તેમાં ઘટાડો થયો. ઘણાં તૂટી ગયેલા ઘણાં સંબંધો અને પરિવારો ફરીથી જોડાય છે. લોક અદાલતના ઘણા ચૂકાદાઓ અને આશ્રમ મારફતે થયેલા ઘણા સમાધાનોને કારણે માલૂમ પડે છે કે તે મારફતે નવા કાયદા અને નવી પરંપરાઓ ઉભી થઈ છે. આમ સામાજિક ચેતનાની જાગૃતિ, પ્રોત્સાહન અને સામૂહિક એકતા એ લોક અદાલતની સૌથી મોટી ફળશ્રુતિ કહી શકાય. આનંદ નિકેતન આશ્રમ ટ્રસ્ટ, રંગપુરમાંથી શરૂ થયેલી લોક અદાલતમાં છેલ્લા ૪૦ વર્ષમાં ૪૯૫૮૦ ફરિયાદો નોંધાઈ છે અને તેનો નિકાલ પણ સ્થળ પર જ થયો છે. દેશમાં આ યોજનાનો આરંભ ઈ.સ.૧૯૭૭માં આનંદ નિકેતન આશ્રમે કર્યો હતો અને તેનું મહત્વ સમજીને તત્કાલિન વડાપ્રધાન શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધીના સૂચનથી લોકસભામાં ખરડો સર્વાનુમતે પસાર થતાં અન્ય રાજ્યોમાં પણ આ પ્રકારની લોકઅદાલતો શરૂ થઈ એટલું જ નહીં પરંતુ બાંગ્લાદેશ અને નેપાળ જેવા પાડોશી દેશો પણ આ પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતા થયા. ^૮ લોક અદાલતમાં ૨૦૦૮ સુધીમાં ૭૫૮૮૮ કેસનો નિકાલ કરવામાં આવ્યો છે. ^૯

5. ઉપસંહાર

આઝાદી પહેલા ભારતમાં ગાંધીજી, ઠક્કરબાપા અને જુગતરામ દવે જેવા મહાન આદિવાસી કર્મશીલો દ્વારા આદિવાસી ઉત્થાનનો પાયો નંખાયો હતો. ૧૯૪૭માં દેશે આઝાદી પ્રાપ્ત કરી તે પછી ધીરે ધીરે આદિવાસી સેવકોના અવસાન પછી આદિવાસી કલ્યાણના ક્ષેત્રે શૂન્યાવકાશની સ્થિતિ સર્જાતી જતી હતી. આ સંજોગોમાં ‘ ભાઈ ’ ના હુલામણા નામે ઓળખાતા શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખે પૂર્વ ગુજરાતમાં આદિવાસી ઉત્થાનની પ્રવૃત્તિઓને આગળ ધપાવી હતી.

આદિવાસીઓનું શિક્ષણ ,આરોગ્ય ,જંગલની જમીન, સમાજસુધારા, કુદરતી આફતો વગેરે સમયે તેઓને આનંદ આશ્રમ સંસ્થાના સધિયારામાં પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી તેના આશાસ્પદ પરિણામો પ્રાપ્ત થયા હતા. તેઓનું અવસાન ૧૧મી એપ્રિલ, ૨૦૦૯ના રોજ થયું, છતાં તે આશ્રમની પ્રવૃત્તિ મરી પરવરી નથી. કારણ કે વ્યક્તિ કરતાં સંસ્થા મોટી છે અહીં તેનો ઉત્તમ દાખલો એ શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખ દ્વારા સ્થાપિત આનંદ નિકેતન આશ્રમ છે.

સંદર્ભ સૂચી

૧. પરીખ, સી.ડી. (૧૯૯૭). ગુજરાત રાજ્યમાં અન્ય પછાત વર્ગોનું કલ્યાણ, અમદાવાદ. પૃ.૧ થી ૩
૨. વણકર, દલપતભાઈ (૧૯૯૫). (સંપા),જંગલ અમારું અમે જંગલના, રંગપુર, પૃ.૨
૩. વસતી ગણતરી નિયામકશ્રીની કચેરી અમદાવાદપૃ. નં.૯)
૪. વોરા, હર્ષકાન્ત (૧૯૯૧). આફતમાંથી અવસર પામતા અસરગ્રસ્તો,પરિવર્તન છાપશાળા,રંગપુર,જુલાઈ. પૃ.૧૧
૫. પરીખ, મોહન અને કકલીયા મીનુ. (૧૯૮૭). વન વિકાસ વનવાસી માટે વનવાસી દ્વારા,રંગપુર. પૃ.૨
૬. વણકર, દલપતભાઈ (સંપા),પૂર્વોક્ત,પૃ.૬-૭
૭. એજન, પૂર્વોક્ત,પૃ.૨૩
૮. સ્વપ્ન બન્યાં સાકાર, આનંદ નિકેતનના ૪૦ વર્ષની વિકાસની પ્રવૃત્તિઓની રૂપરેખા,રંગપુર, ૧૯૮૮, પૃ. ૫૪-૫૬
૯. સંદેશ વર્તમાનપત્ર, વડોદરા આવૃત્તિ૧૩ એપ્રિલ-૨૦૦૯, પૃ.૧૦